

Il vegl cumün grischun rumantsch : (discuors tgnü a Cuaira ed a Turi in occasiun da la festa da l'Uniun dals Grischs 1929)

Autor(en): **Pult, C.**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **44 (1930)**

PDF erstellt am: **11.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-200778>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Il vegl cumün grischun rumantsch.

(Discuors tgnü a Cuaira ed a Turi in occasiun da la festa da
l'Uniun dals Grischs 1929.)

Da Dr. C. PULT.

Stimats e chars rumantschs e rumantschas!

Scha in qualchün da nus pudess restar amo alch dubi sur da la schlassezza e stabilità da quella renaschentscha rumantscha, da la quala ais stat tant discuors in quaists ultims ans, — scha ün tal dubi pudess as gnieuar aint in nos tschervè, schi ans dan nossa chapitala, sco eir Turi e Berna e Basilea ed oters centrums da cultura svizra güst uossa sün tala dumanda üna resposta clera e d'ün'evidenza absoluta: Quaista resüstanza nun ais be ün pled, üna fuorma passegera, ella ais fermamaing rantada in noss cours rumantschs da Martina fin al Badus. Nus avain da nossa vart la frais-cha giuventüna, l'avanguardia da l'avegnir rumantsch. Ella as raduna in nossa scoula chantunala per chantar nossas bellas chanzuns. E da quaist „Cor rumantsch“ naschit a Turi la „Ladinia“, chi vuol stender sia bratscha sur tuot nossa patria svizra. Ed, appaina alvada dal battaisem, quaista giuvna figlia ans muossa ch'ella ha las grifflas fermas avuonda e sa as dostar per quai chi ans sta a nus tuots il plü da strusch.

La gövgia saira, ils 21 november da quaist an resterà üna data da las plü glüminusas illa storia da nos movimaint rumantsch. Quaist curaschus e dignitus act da protesta, avgnü a Turi, cunter la sverguognada profanaziun dal plü nöbel e plü grand cha nus possedain — per s'implir las aignas s-cher-sellas — ais degn da gnir retgnü in nossas actas*.

* La ditta saira avet lö aint il kino „Kapitol“ a Turi üna resoluta demonstraziun organisada da la „Ladinia“ e fermamaing sustgnüda da la giuventüna academica e dal pövel cunter la rappreschentaziun dal film „Il rai dal Bernina“ arrandschà cun miras exclusivamaing affaristicas, cun paesagis e persunal american da la

Chars frars rumantschs e sours rumantschas! Eu partit hoz cun ün milli gust da San Galla per gnir quà pro vus. E bod, bod am füss eu deciss da laschar quaist manuscrit ingio ch'el eira e d'as quintar sü libramaing, our dal plain dal cour, ün mantun intêr dad üsis e custüms, da fats e trablas our dal temp da noss buns vegls. Sezzand in meis vagun am passettan hoz üna tröppa d'chosas tras il cheu. Eu ils vezzaiva, quaists noss buns vegls, cun lur halumbarts e mordachs, schlupets, lantschas e dajas, spandand lur sang per nus e noss figls sülla Chalavaina o pro la punt da Ramuosch. Eu ils vezzaiva sün prad'e champs, in mez a la verda cutüra, suot ils razs ardaints da nos cler sulai, dand a tuotta forza da la fotsch, dal rastè, da la zappa. Davant meis ögls as preschentaivan nossas pisserusas masseras cun lur fluraintas e bandusas matans daspera lur bellas roccas in qualcha prüvada stüvetta, acumpagnand lur filar cun da tuotta sorts chanzunettas, bod leidas, chaprizusas ed ün pa lumbardunas, bod tristas e pechadusas. — Tuot la vita da noss babuns am passet in ün mumaint davant ils ögls, e gugent as avess eu intratgnüts da tschientineras e tschientineras da chosas.

Ma nus nun vulain passantar quaista saira üna massa granda part da nos prezios temp cun referats e discuors. Quaista nossa festetta nun ha in prüma lingia dad esser dedichada a stüdis e retscherchas, ma da sdruvagliar da nouv in nus, raccolts in stretta uniun, quel müravglius spiert d'unità e concordia chi animaiva noss degns antenats. Eu guarderà dimena da nun ultrapassar la dretta masüra ed am cuntainerà d'as intratgnair ün'uretta da noss vegls cumüns, da lur vita economica, politica e quotidiana.

* * *

Sur da la storia dal svilup politic ed administrativ grischun s'occupettan ils docts, pro nus ed utro, intensamaing da seculs innan. Ma güst la soluziun d'alchünas dumandas, chi ans stan il plü a cour, sun restadas zoppantadas tanter la spessa schombra chi cuerna suvent il fuond da nossas vals.

cumpagnia „Hollywood“, üna vaira cumedgia, indegna d'as muossar sün nossa scena. Il dit film nun gnit plü rappreschentà; cfr. eir la „Neue Zürcher Zeitung“ e las gazettas grischunas da quels dis.

Üna da quaistas ais eir quella da la provgnentscha da nos prüms antenats, dals abitants da la Rezia preromana chi s'extendeva dal Lai da Constanza infin al pe da las Alps vers la planüra veneziana, lombarda e piemontaisa. Eiran els, quaists prüms abitants, etruscs o celts, ligurs, lepontics o illirs? Eiran els üna razza dapersai, independenta da, quaists, o fuormaivan els ün pövel mixt da diversas razzas chi invadettan succesivamaing o contemporaneamaing nos territori?

Nos benemerit cumpatriot Dr. Robert Planta da Fürstenu elucidet in maniera fich persvasiva quaista greiva questiu l'avrigl passà a Bregenz in ün referat tgnü in occasiu da la radunanza dal uschè nomnà „Süddeutscher Verband für Altertumsforschung“. Dr. Planta constatet ün'affinità — o per dir in maniera plü rumantscha — üna parantela linguistica tanter ils illirs, chi in temps fich luntans abitaivan al ost e südost da la Rezia, ed ils ligurs, chi avaivan lur sezs al süd e südvest dad ella, e — cüngualand tscherts noms locals in quaists territoris sco eir in Rezia, rivet el al resultat cha ils abitants da nos pajais sun bain stats ün pövel per sai, independent, ma chi demuossa evidaintas affinitats tant culs illirs co culs ligurs. I's trattess dimena d'ün'antikischma connexiu da gruppas da pövels parentats chi pero cul ir dal temp as disferenziettan vi e plü. Ultra quai nun aise da dubitar, seguond Dr. Planta, d'üna compenetrasiun dals rets culs etruscs, almain, scha nüglia oter, illas valladas plü avertas vers il süd, e da la preschentscha d'üna spezia d'aristocrazia da razza celtica.

Quants fastizzis cha quaists pövels antics han laschè in nossa cultura, quant da lur sang chi scuorra in nossas avainas, aise greiv da dir. Da lur linguach as chattan alch rests in noss noms locals, ma aint illa favella tschantschada hoz in nossas valladas nun aise da chattar tant co ingüna memoria indubitabla dad els. I nun ais pero d'as dar da buonder da quaist fat, scha nus train in considerasiun cha fingià al 6avel secul davo Gesu Christ il Grischun ed alch valladas ad el confinantas eiran indubitabelmaing dal tuot romanizzadas. La prova da quaist fat ans dan ils rais dals Francs, chi regnaivan dal 6avel secul innan eir sur da la Rezia e chi trattettan quaista dal punct da vista dal dret tuot oter co l'Elvezia cun-

finanta. Impe d'introdüer pro nus il sistem franc e germanic dals comitats (Gau) cun lur ducas e cunts o contes (sco cha quaist pled vain dit hoz pel solit a l'italiana) schi mantgnettan els per la Rezia d'alura la costituziun provinziuala e munizipala romana. Amo al ioavel secul gniva güdichà pro nus e aint illa Val dal Rain sangallaisa ed austriaca tenor dret roman. Üna pergiamina da l'an 920, per dar be ün exaimpel, pergiamina chi tratta d'üna causa manada a Rankweil (Vinomna) aint il Vorarlberg tanter l'ovais-ch Waldo da Cuaira ed ils Sangallais pervia da tscherts drets vi da la clostra Favera (Pfäfers), disch cler e net ch'i gnit güdichà „secundum legem romanam“ e clama „Romani“ ils güdischs chi rappreschaintan l'ovais-chat da Cuaira ed „Alemanni“ quels da San Galla.

Ma quaists risguards specials dals rais francs per noss vegls babuns nu fütan da lunga dürada. Fingià l'an 805 as decidet Carl il Grand d'introdüer eir pro nus il sistem governativ germanic dals comitats. Id ais bain vaira cha'l dret roman as mantgnet, sco cha nus vezzettan, pro nus amo alch seculs davò tal müdamaint radical. Ma ils ducas e cunts tudais-chs, chi gnittan a manar nossas fatschendas, pigliettan cun els eir lur paraints e favorits ed ils inrichittan ed onuretтан cun ufficis, plaivs e feudos. Cul ir dal temp gnittan nus ad aquella cha bod tuot las uschedittas „signurias“, q. v. d. las famiglias chi regnaivan sur da noss territoris, eiran da naziunalità germanica. Nombrus chastels chi dominaivan cuntradadas amo uossa rumantschas portan eir al di d'hoz noms tipics tudais-chs, sco Steinsberg, Ortenstein, Riedberg, Wergenstein, Bärenburg, Wildenberg, Jörgenberg, Grünfels, Grottenstein, ed il tristamaing famus Rinkenbergr chi bod bod fet sparir il nom rumantsch „Zignau“ dal vich correspondent, il qual gnit bod devastà avant ün pêr ans d'üna sgrischus'auzun. Cun las estras signurias s'infiltrat pro nus bainbod eir il dret tudais-ch e pigliet cul ir dal temp ragischs uschè schlassas in nos sulam rumantsch cha nos doct cumpatriot Prof. Dr. Peider Tuor da l'università da Berna disch in seis bel cudesch sur dals „Libers da Laax“ cha las anticas fuormas da dret germanicas nun as mantgnettan ninglur uschè püras sco in nossas drettüras grischnas-rumantschas.

Fastizzis da quaistas relaziuns tuot spezialas s'han mantgnüts infin hoz in nos pled o linguach quotidian. Güst quaist'expressiun „*il pled*“ chi piglia il lö dal latin „*verbum*“ e da l'italian „*parola*“ ans manifesta cleramaing la predominanza dal dret franc pro nus. *Pled* vain nempe (sco il frances *plaider, plaideur* etc.) da *placitum* chi significhava pro 'ls francs „la drettüra, il di da dret“ e „la sentenza“, cun oters plets „quai chi ha plaschü als signurs güdischs da decider in causa“. *Placitum* vain nempe da *placere*, plaschair.

Plü evidainta amo dvainta quaist'influenza germanica, scha nus considerain il pled „*perdütta*“, „*perdetga*“ chi correspuonda al tudais-ch „*Zeuge*“. A quaista denominaziun tudaischa correspuondan in italian, frances ed otras linguas neolatinas fuormas provgnaintas dal latin *testimonium*. Nos vocabel *perdütta* invezza correspuonda al latin *perducta*, particip passà da *perducere* „manar nampro“ e significha dimena „la persuna manada nampro per dir quai ch'ella ha vis o udi in causa“. L'interessant da la chosa ais cha'l tudais-ch *Zeuge* ed il verb *ziehen* sun da la medemma ragisch antica e cha „*Zeuge*“ significhescha precisamaing „der zur Gerichtsverhandlung Gezogene“ „quel manà nampro per assister a la drettüra“. Nos pled ais per consequenza la traducziun verbala dal medem term giuridic tudais-ch. *Zeuge* e *perdütta* sun perfettamaing la medema construcziun. Simlas traducziuns letteralas our dal tudais-ch sun eir l'antic engiadinais *truvaduoors* per güdischs, il sursilvan *truvament* per sentenza, *gürader, gerau, derschader* per güdisch, *derscher* per güdichar, trar sentenza (dal latin *dirigere* = tud. richten) ed il correspondent substantiv *dertgira*, engiadinais *drettüra* al qual correspuonda hoz pro nus il term tecnic „güdisch circuital“.

Las veglias *drettüras* clamadas eir cumins, cumöns, cumünas, in tudais-ch „Hochgericht, Gerichtsgemeinde“ nun avaivan be competenzas güdiziarias, ma eir legislativas, administrativas ed executivas. Ellas fuormaivan infin davö la revoluziun francesa il fundamaint essenzial da nos sistem politic grischun. Ellas nomnaivan ils trais cheus da las lias. Ellas trattaivan tuöt las dumandas importantas chi pertuochaivan il bainesser general, eir quellas chi's referivan als

territoris suottamis, sco la Vuclina etc. Perfin ils ambaschadors per pajais esters gnivan pel solit nomnats tras las drettüras. Cunter lur volontà eira fich privlus per las lias dad agir. Ils rappreschentants da las cumünas eiran adüna prontos da dozzar lur banderas, da metter ad ir üna drettüra noscha, dertgira nauscha (ein Strafgericht), e dad annular simlas decisziuns culla forza da las armas.

La republica da las trais lias, q. v. d. da la Ligia Grischa, quella da las 10 drettüras e quella da la Chadé, cun oters plets, l'odiern chantun Grischun, cunsistaiva da var 30 cumüns grands o drettüras, las qualas eiran subdivisas in drettüras plü pitschnas e quaistas in uschedittas vischnanchas.

Sur da quaist sistem politic tuot special aise stat bler scrit e discuors d'autoors vegls e plü rezaints, grischuns ed oters. Il reformatur engiadinais e fin umanist, Duri Champell, ans det in sia „Raetiae alpestris topographica descriptio“ üna descripziun detagliada da minchün da quaists cumüns grands. Ad el seguittan Nuot da Porta, Sererhard (o Sarardi) ed oters. Amo ultimamaing cumparit aint illa „Zeitschrift für Schweizer Geschichte“ üna fich detagliada lavur intitulada „Die rätische Verfassungsgeschichte“ da Prof. Ernst Meyer da l'università da Würzburg. El riva al resultat cha malgrà la granda influenza fuormala germanica nos vegl dret grischun muossa clers fastizzis romans.

Eir il di da las elecziuns o la Mastralia, il Cumin o Cumön grand o la Tschantada co ch'el vain clamà seguond las contradas, eir quaist grand di cun sia pumpa, seis grands pasts e bavarellas pro las qualas il bun vin Vuclina culaiva — e cula qualcha voutas amo — a filun, tuot a spaisa — bain inclet — dal hundrà Sar Mastral, eir la mastralia cun seis saramaints o güramaints interessants, seis systems speziels e differents da dombrar gio las vuschs seguond il lö, quaist di fatal cun tuot sias precedaintas intrigas e frequaintas grandas battostas ha fat cular blera tinta in prosa ed in vers. Els cognuoschan tuots las flottas strofas da nos simpatic poet Schimun Caratsch chi glivran culs plets:

O Engiadina, patria mia,
 Per tia gloria e tia onur
 Renda darcho la Mastralia
 A sia veglia gran splendor.
 Tel ais, eau craj, da tuots la brama,
 Viv' il Nudêr, vil' il Landamma.

Scha in Engiadin' Ota – cun sia granda influenza estra – quaista bellischma tradiziun ais statta supplantada avant divers ans per far lö a la prosaica urna moderna, schi aise per fortuna da dir cha otras valladas nun seguitan a quaist nosch exaimpel da praticità pac pietusa. La mastralia s'ha mantgnüda in Engiadina Bassa e — fich bain — in Surselva e Surset. Ch' Els am permettian d'Als dar quà in traducziun our dal schilover la descripziun dal „Cumin de Lungnezza“ fatta avant var 15 ans da nos collaboratur da Lumbrein, Sar magister J. J. Caduff:

Las 16 vischnanchas politicas da Lungnezza tegnan mincha duos ans, la prüma dumengia da Mai, lur cumün alternativamaing a Villa, Lumbrein o Uors (Furth). Il cumün da Lungnezza ais adüna ün grand di da festa per ils abitants da la vallada e pustüt per il lö svesch ingio chi vain tgnü la Mastralia. Na be las bellas da quaist lö e contuorns sun postadas intuorn ed intuorn la piazza cun sia lobchia (laupia) o büna, ma eir la periferia da quella paradescha cun da tuottas sorts baraccas e maisas chargiadas da bavrandas, michas, biscutins, robas dutschas etc.

A las 12, davo ün rinfrais-ch, as metta in movimaint la drettüra cun seis mas-chailch (ueibel), culla bandera e musica e tamburs vers la piazza comünala, ils güdischs (geraus, der-schaders) vestits cun lur chappas (mantels ners) ed il mas-chailch cun ün mantel alb e blau, culuors dal cumün. Il president o mistral riva las tractandas, implorand l'agüd divin. L'inter cumün as metta in schnuoglias cul cheu scuvernà ed ura devotamaing.

Finida l'uraziun, dà il president ün rapport da seis operar e dals quints manats durant ils duos ans da seis uffici. Eir dà el ün'ögliada süls fats importants avgnüts in territori chantunal e federal. Sün quai vegnan elets 8 dombravuschs. Els

as postan sün ün muot dal qual as survezza bain la raspada e vain dombrà gio il nommer dals preschaints cun laschar ir tras tuot ils hommens, per pudair fixar il „plü absolut“. Lura vain dumandà propostas per ils güdischs da pasch, ün per la part rumantscha ed ün per quella tudais-cha da Vall (Vals). Sch'i vain fat diversas propostas differentas, nun basta il vuschar cun ozar ils mans, cun l'uschedit „maunpli“, ma i's sto far passar tras e dombrar gio. Per mincha candidat vain indicà il lö ingio ch'is sto passar, e suvent as oda lura ad ota vusch ed in möd superlativ ils clams „in sü“, „in gio“, „in aint“, „in oura“ tuot seguond concorrenza ed agitaziun. In quaista maniera seguan eir las elecziuns dals 3 deputats al cussegl grand, dal president circuital (mistral), sco eir dals 4 güdischs (derschaders) circuitals. Avant ans avaiva la drettüra circuitala bler plü grandas competenzas e da decider eir causas civilas fin ün tschert import. Perquai gnivan nomnats 6 güdischs; plü bod dafatta 22. Cha talas mastralias stovaivan na dinrar gnir interruttas pervia da grandas battostas eira chosa cuntschainta. Cularins s-charpats, bottas sco ouvs vi dal cheu, vistmainta sdratschada, puognadas da chavels strats oura eiran suvent las trofeas da quaists valurus.

Ils excess dal di da Cumin nu gnivan, para que, chastiats e scha duos vaschins vaivan qualcha rivalità durant l'an, schi gnivna suvent cull'imnatscha: „Spëtta tü be ch'i vegna il di da cumin, lura at vöglija ranschar, cha ranschar sia.“

La medemma impromischiun na güst tant lusingianta gniva para expressa eir dad otras varts, sco chi quintan noss nombrus correspondents, ils quals ans han procurà ün mantun inter da bellas descripciuns da la mastralia. Sco segnal da partenza per il cortegi vegnan quà e là sunats ils sens insembel. Quai dà a l'act üna nota fich solenna. Bod dappertuot as faiva in quel di grandas paradas cul mastral ed ils güdads a chavà, cun militar, magari in unifuorma veglia, culla musica e tamburs, ed il „tambumajor“ davant, chi büttaiva cun granda superbogia in ot seis bastun cul pom d'or ornà d'ün püschel fluors. Pustüt in Surselva vain fat quaista parada suvent da la cumpagnia da mats chi accumpogna il nouv elet mistral cun bandera e sun e chant fin a seis vich natal. Là vain decorada

sia chasa cun ghirlandas tras las mattas ed el offra bavarellas, tschainas e bals. Pro processions e cortegis, sco eir in baselgia avaivan ed han in part amo hoz ils mastrals e las mastrallessas privilegis spezials. Els van in prüma lingia, sch'i nun ais preschaint qualchün amo plü ot co els, e sezzan cun oters dignitaris in ün banc d'baselgia dappersai, clamà a Trun per exaimpel „la truca dils signurs“.

Id eira ün grand onur alura da gnir mastral, e quaista chargia eira — eir per oters motivs — fich retscherchada. I gniva, e vain in part eir amo uossa, fat granda propaganda pels divers candidats löng avant la mastralia. Las ustarias lavuraivan da gröss durant quel temp e battüms daiva gio da quels straminabels.

Tscherts üsis, in part fich vegls, as mantgnettan pro quaist'occasiun infin ad hoz o infin avant cuort. A Bravuogn e contuorns giaiva divers dis avant il mas-chalch da vich in vich e baniva in degna fuorma ils votants per il grand di. Utro gniva plantà ün bös-ch da libertà sülla piazza da la mastralia. A Ruaun (Ruis) in Surselva chattain nus amo fastizzis d'üna spezia d'investitura. Davò nomnà il nouv mastral, tir'oura il vegl sia chappa e la mett'in spadla a seis successur sco simbol, lura la pigl el darcheu inavo e cuntinua a diriger las tractandas, fñidas las qualas il nouv elet vain darcheu investi dal mantel d'onur. A Latsch battaiva il mastral in chargia culla bachetta sülla spadla da quel cha'l pövel avaiva destinà a'l succeder, sco chi's faiva da temp vegl per nomnar ün cavalier. E sco ch'al temp da Moses il pövel d'Israel as portaiva davo sün seis viadis l'archa da la Lia (die Bundeslade), uschè gnivan als Mulegns (Mühlen in Surset) ils mess o guias cumegn il di da las elecziuns cun las coffras dal mastral sün piazza. Quaistas coffras avaivan trais serraduras e trais clavs, üna per serradura. Ellas podaivan gnir rividas e serradas be cun tuottas trais. Mincha vich, Rofna, ils Mulegns e Sur, possedaiva üna da talas clavs, e per rivir las coffras stovaivan adüna esser preschaints trais hommens — ün per vich — il mastral e duos gürats.

* * *

Quaists duos üsits, descrits güst uossa, quel da Latsch e quel dals Mulegns, nun fan vairamaing part dal chapitel trattà fin quà. Quia nun as tratta dal cumün grand, da la drettüra o dal circol, ma d'ün'unità administrativa plü restretta, da quell'unità chi vain clamada in Surselva *Vischnaunca* ed in Engiadin'Ota *vschnauncha* e pro nus, in Engiadina Bassa, simplamaing cul nom cumün. Nos cumün ed il cumin da Surselva e'l cumön d'Engiadin'Ota sun chosas bain diversas. Nus, valladers, tschantschain dal cumün da Scuol, dal cumün da Sent, da Ramosch, da Tschlin; il cumin da la Cadi invezza consista d'ün inter territori, fuormà da nombrusas comunitats importantas. El consista our da Mustér (Disentis), da Compadias, Sumvitg, Trun, Schlans, Dardin, Danis, Breil (Brigels) ed oters plü e da las valladas da Medels e Tujetsch (Tavetsch). Da quaists cumüns grands o drettüras o circuls ans vain nus intratgnüts fin quia. D'uoss'inavant vulain nus ans occupar dal cumün, sco ch'el vain inclet in Engiadina Bassa, q. v. d. da quella plü pitschna unità politica cha noss cumpatriots da la Svizra tudais-cha soulan clamar „die politische Gemeinde“.

Quaist gener da cumün eira ed ais amo hoz l'unic ambiaint administrativ chi crouda in ferma consideraziun pro la vita quotidiana da nos paur grischun. L'ajan cumün ais seis vair muond. Il rest al lascha plütosta frai. „Purschaftsrecht stat für sich selber“ legiain nus in üna ledscha da la Val Müstair our da l'an 1427. Il dür cumbat cha'l pover paur grischun avet da sustgnair per seculs e seculs cunter l'avara e crüja natüra, cunter las tristas relaziuns da dret personal e politic, l'edüchet a ferma uniun e schlassa organisaziun. La populaziun da tals cumüns cunsistaiva, fin vers il 16avel secul ed in part amo plü löng da paur libers, mez libers e da servs. Els dependaivan da differentas signurias chi faivan valair lur drets cun tuot ils mezs chi staivan a disposiziun. In tscherts cumüns d'Engiadina Bassa per exaimpel appartgnaiva üna part dal pövel al ovais-ch da Cuaira, ün'otra al Cunt dal Tirol, q. v. dir a l'Austria, üna terza a la Clostra da Marienberg pro Mals ed amo ün'otra a la Clostra da Müstair. I parrass ch'üna simla cunfusiun politica excludess tuotta sana vita

comünala. Pro nus al cuntrari quaista cumbatta e persecuziun liet noss vegls amo plü fermamaing insembel ed ils edüchet a stretta, fraterna uniun. Cun tuot las grandas differenzas da dret chi valaivan per las singulas famiglias in ün dat lö para cha noss comüns hajan cumanzà fingià fich bod a fuormar bain regladas unitats. Ils singuls vaschins da tantas differentas categorias as sustgnaivan fermamaing l'ün l'oter ed as do-staivan, bain units, cunter ils privels chi als innatschaivan davart dals potents. Quaista müravgliusa solidarietà, nada dal bsögn e da l'aigna forza, muosset a noss babuns la via d'as liberar cul ir dal temp dals tscheps esters chi 'ls squitschaivan e stendschaivan, spezialmaing da la signuria d'Austria. Fin vers la metà dal 17avel secul as liberettan la granda part dad els cul ajüt da l'ovais-chat da Cuaira da tuot las estras servitüts.

Quaista liberaziun nu füss mai statta pussibla sainz'ün proceder bain concertà e la plü granda prudentscha. Noss antics trastüts dan prova d'ün'incredibla schilusia, severità e malfidaivlezza da frunt a tuot quai chi nu gniva da l'ajen cumün. Surtuot as tscherchaiva da guinchir a tuots cuosts l'intervenziun dad autoritats estraneas, cumpraisas las dret-türas e las trais lias. „La drachüra nu daja arumper Drets d'Wschinauncha ne possa“ ais il titel d'ün paragraf dals trastüts civils schlarinots dal 1563. Ün'oter paragraf dals trastüts da Schlarigna dal 1694 disch: „Scha creschiss qualche dispitta intraunter vschin e vschin da chiossas nunnumnedas, schi cha nu's poassa ir our d'vschinauncha per s'praevalair d'alchün Pistand u Avuo, suot paina da perdita dal vaschinedi.“ Il trastüt da Zernez dal 1724 disch: „Giüraduors da Trastüt ne Giüraduors da Civil nun dessen ngnir miss Cuids, ne oters ufficis da Comün, neir chi ais in officis da Comün, nun dess ngnir miss in Offizi da drettüra.“ Quaist artichel ans muossa cun absoluta evidenza quanta fadia cha 'ls vegls cumüns in Engiadina Bassa as daivan per tgnair ils estranis, perfin lur drettüra, dalöntschi da las aignas fatschendas.

La natüralisaziun o admissiun d'uschedits fulasters sco vaschins eira üna chosa chi nun vulava ir per staila a noss buns vegls. Fulasters eiran per els tuots quels chi nu appar-

tgnaivan a l'agien cumün (in il sen restret d'Engiadina Bassa). Quaist möd da pensar nun ais amo uossa dal tuot svani da nossas vals. Üna tala admissiun da vaschins gnüts nampro periclitaiva, seguond il möd da vaira da noss antenats, fermaing quel caut isolamaint chi ils preservaiva da grands privels. Noss trastüts sun plains dad ordinamaints da tal gener. Ch'Els odan la draconica prescripziun d'ün vegl trastüt da Sent sur da quaist chapitel:

D a v a r t v a s c h i n a d i: „Anno 1670 die 8 February ais fatt Ledscha chia Ingünna Iüraschun non dess laschar ngir avaunt comün per tour aint vaschins, oder da quellas varts che chia esser pudess suot paina da 1000 Coronas, et qual vaschin chi fuoss tant da pauc à dar sia vusch pro quai dess esser falla traja tschient Coronas et esser saintza gratia priva da seis vaschinadi: et eir schi scontrass chi fuoss la part gronda chi vuessan dar la vusch a tour aint; et chi restessan paucs oder blers chi nun vuessen tour aint ne dar la vusch la pro; schi dessan quels pudair els etscher las fallas, ed esser quels patruns et ngir quintats il Comün, et auters ingotta tant co schi non havessan vuschs, et ingio chia quels paucs tras furia ngissan surfats, et chia sur loeng oder cuort pudessan ngir pro lur raschun a defensiun da ditte ledscha, schi tuot quai chia fat fuoss esser per Ingotta et esser annulla et chiasa et darcheu pudair etschar la falla da chi contrafess ut supra, eir non dess Ingün pudair quaista ledscha rumper od moderar poena ut supra et schabain chi fuoss la part pitschna dalla salvar dessan quels paucs chi fuossan valair.“

Quaist, chars cumpatriots, as clama dir cler che ch'ün vould, e quai sainza risguard per ingün. Che ans importa scha'l legislatur s'ha tgnü o na vi da las solitas normas da dret e sch'el ha dumandà chosas d'ün'execuziun impussibla? L'essenzial ais cha quaist paragraf fa muossa d'üna volontà plü düra co nossa grippa grischa da guinchir cun tuot quai chi sta in nozzas forzas quel grand privel dal qual as oda uossa minchadi in Svizzra tudais-cha e cha 'ls confederats da là claman „Überfremdungsgefahr“ q. v. dal privel cha esters interess as maisdan in noss ajens ed ans piglian las mastrinas our d'man.

Seis cumün eira, sco fingià manzunà, a mincha paur ün muond per sai, independent da tuot il rest e circumdà da müras chinasas. Il cumün eira tuot. Ad el stovaiva as suottametter il singul vaschin. Noss vegls trastüts ans fan l'impressiun d'esser destinats a tantas pitschnas republicas comunisticas. Tuot ais quà reglementà cun minuscula precisiun, drets da persunas, da fuonds, da chasas, lavuors, pretschs, vestiari, baselgia, perfin il damangiar, las festas e la vita quotidiana.

Las pajas da tuots ils mansterans, eir dals schneders e chalgers gnivan normadas e fixadas da temp in temp e pajadas pel solit cun granaglia seguond l'uschedit luamaint. Il faver o farrèr eira üna spezia d'impiegà comünal. El survgniva da mincha chasa tanta stera d'sejel o jerdi ed avaiava d'inferrar las manadüras dals singuls paur. Eir il gerber, il tretscher, il muglinèr eiran amo avant var 50 ans persunalitats da granda importanza in noss cumüns. Eir els gnivan remunerats cun gran ed oter. I'm para be l'oter di cur ch'eu, ün puobet alura da var 12 ans — da s-chüra, closa not — eira smütschà our d'let, gio dal ischöl, sün pigna d'stüva e da là davent, our d'chasa e tras il cumün al sprung battü e cun cour battond e gio da la via stipa chi manaiva vers il muglin da meis bun barba Matia a tadar las bellas trablas ch'el savaiva usche bain quintar durant las posas cur ch'is spettaiva cha la s-chella dal tantermozza sclingess per ir a'l riempir da gran.

Alch ans plü tard staid eu da chasa pro üna mia donanda — ils meis eiran in Italia ed am vaivan laschè quioura per frequentar la scoula —. Il signur ravarenda survgniva alura da mincha chasa dua stera d'gran o duos francs — sch'eu nu'm fal —. Mia buna duonanda chattet ch'ella savess dovrar bain avuonda per sai quels duos argentins ed am det dua stera d'sejel cun l'uorden dad ir in parvenda e dals dar gio sco pajamaint per mi'aigna chasa. Eu eseguit quaiet'uorden in tuotta buna voluntà ed innocenzia, ma ch'Els am dispensan, stimats udituors, d'als descriver l'ögliada fich curiosa culla quala il reverend spiritual retschvet mi'offrenda ed il clang plütosta sech da l'undrada Duonna plavanessa.

Quaist möd da pajar s'ha mantgnü in part fin ad hoz. Il

guitader survain in tscherts lous amo uossa tants pans per chasa ed üna part da la pastriglia va a mangiar da chas' in chasa pro 'ls singuls paurs, mincha di pro ün oter.

Per bain inclejer quaistas relaziuns, chi nun eiran da chat-tar be aint il Grischun ma eir utro, chi as sun però pro nus bler plü löng conservadas, ... per bain inclejer quaistas re-laziuns spezialas as sto tgnair quint dal fat cha l'agricultur a la veglia prodüjaiva svest tant co tuot quai ch' el dovraiva per viver. Ils raps eiran rars pro noss babsegners; tant plü bain eiran provists schler, chaminada, tablà, chiaistas da farina, s-chaffas e chaschuots da pann e lavanda.

Gnand pajà, sco dit, bod tuot cun prodots natürels, sto-vaiva gnir d'an in an ufficialmaing fixà ils predschs da tals. Q. v. d. lur valur, spezialmaing da la granezza, dal painch e chaschöl. Quaista valütaziun as clamaiva il lu a m a i n t da „luar“ q. v. d. „metter a lö“, ordinar definitivamaing „decider ingio ch' üna chosa appartegna“ tudais-ch „erörtern“. Tant co tuots ils trastüts rumantschs fin vers la metà dal secul passà cuntengan prescripziuns chi regardan il di da lua- m a i n t ed ils dovoirs e drets dals stimaduors.

I gniva in tuots regards pisserà per cha la stretta organi-saziun funziuness a la glischa sainza grands obstaculs per il bain da mincha singul e quel dal cumün inter. Eir gniva tut tuot las masüras necessarias per cha'l fuond gniss cultivà in maniera da prodüer il plü pussibel. Dappertuot eira severa-maing scumandà da vender fain, strom e qualvoutas eir otra früa our d'cumün e quai per il simpel motiv cha sainza la grascha toccanta il terrain nun po gnir ruelà sco chi stovess esser.

Dat la granda parzellaziun da noss posses agricul e las pacas vias da champagna, as sto far tuot seis pussibel per nun trapplar suot la fria cun lavurar süel fuond. Amo hoz nun as po in bliers lous ir a far aint in üna data cosessa ant co ch'ella vegna datta libra ufficialmaing dal cumün. Avant gniva bani il di chi's giaiva in comuniun a far la raccolta. La daman al sun dal sain as radunaivan tuots ils participants cun lur fotschs, rastès, fuorchas o zappas sün spadla e s'inchaminai-van da plain'uniun aint pel fuond, chantand, fand spass, as

tiziand tanter pêr, plains d'algrezcha e plains da buna volontà. Ed a mezdi splendurivan e sbrinzlaivan ils clers fös dapper-tuot suot, e lasura barbuogliaiva noss prüvè café aint in bravas commas glüschaintas da rom e las famiglias as tschantai-van intuorn ellas a far lur frugala marena.

Tuot gniva reglâ in comuniun. Eu nun poss Ils tratgnair quâ da las roudas o lavuors comünas per mantgnair las vias, las alps, per far chavrida e cumodar o far sü stabels e tejas, eu nun poss trattar quâ da las „auas d'sort“, dals drets da rossa e dad alp e similis oters drets. Tuot eira ordinà e previs cun granda exactezza, perfin l'ir in baselgia. Il manzunà trastüt da Zernez disch: „A preidcha chi dess ir: Iminchia du-maingia tuots, iminchia Marcurdi üna persuna per chiesa paina xr. 8 per persunna.“ Eir l'administraziun militara dal lö suottastaiva als cuvihs, q. v. d. als cheus cumün. Ün vegl trastüt da Suot Val Tasna disch: „Covids dessen ... esser obliats da far a tuottas vuschs (q. v. d. a tuots mas-chels chi han il dret da vuschar, cun oters plets, seguond il dret solit, da 15 ans in sü) covids – dimena – dessan esser obliats da far a tuottas vuschs üna vouta l'onn exercizi da guerra oder la muostra et cun quella occasiun avoir diligiainta observantia cha tuot preschainta las armas et hajan la provisiun...“ Nü-glia da main co exercizis da guerra gnivan dimena fats suot il cumand dals cuvihs. A nus ans vaina il minz da rier, ma quella vouta savaivan els bain perchè. Ch'Els pensan be a las invasiuns da Baldirun ed a la storia da Duonna Lupa da Tschlin ed al cumbat da las duonnas da Scuol pro'l Zunteri.

Quaista severa e precisa organisaziun, quaist'admirabla solidarietà descritta nun mancaivan da portar lur buns früts. Noss vegls tgnai-van blier plü blier muvel co nus. Id ais vaira chi as trattaiva d'armaints plü pitschens e da razza main preziosa co quella d'uossa, ma eir quaists portaivan lur buna giodia. Da üna „charta da las Alps dal 1610“ aint il archiv da Sent resulta cha las vachas tgnüdas quella vouta illas 6 alps alura in adöver amuntaivan a la ziffra da 610. Hoz nun arriva lur nommer gnanca a 200.

Eir prodüaivan ils cumüns fin a l'otezza da sur 1600 m. sur il mar granezza in part sufficiainta per lur adöver annual,

ed eir fin l'otezza da var 1800 m. nun mancaivan ils êrs d'üerdi bain cultivats. Da tala cultivaziun e dals muglins etc. discuorran suvent ils trastüts d'Engiadin'Ota, ed in üna charta scritta intuorn il 1860 da Duonna Deta Gadmer a seis frar, il bun Sar Henri Brunies, chavadur d'or in California, bab da nos premurus secretari dal parc naziunal, Sar Dr. Stevan Brunies, ... in quaista charta, tramissa da Zinuos-chel, scriva Duonna Deta s'inservind dal s-chet rumantsch da seis lö natal: Infing chia veins al fuonz da noss Heindri schi ans trensa bein ocr zeinza ans der granda crucsch. Grem e ardöffels e giodia in abondenzia vol dir bger."

Amo uossa fan bleras masseras in Engiadina Bassa svesas lur pan ed il coschan in lur fuorn, magari diversas famiglias insembel, o il portan al furner per il far couscher. Nossas mammaduonnas nun cognuoschaivan oter cò quai. Panatiers nu daiva quella vouta pro nus. Minchüna faiva sü sias bellas fuotschas da flur farina, sias bitschellas, rasdüras, spungias, chi düraivan per mais a la lunga. Sererhard ans quinta cha a seis temp, q. v. d. al secul 18avel, gniva s-chodà il fuorn 2, 3 fin 4 jadas l'an. In bleras da nossas chasas s'ha mantgnüda infin uossa amo l'uscheditta panera o jenna o chabcha da pan, ün guaffen ot, fat cun claviglias fichadas aint in ün'assa da tuottas duos varts, sün las qualas gnivan conservadas las tschientineras da panets bass fats pro mincha cotta.

L'amada chasa paterna, il verd e sulagliv gnieu nativ sun adüna stats il plü dutsch cuffort al couër grischun e l'han empli d'amara increschantüna cur el stovaiv'abandunar sias charas muntagnas per ir a guadagnar il pan cun staint'e fadia in esters pajais.

In Olanda fetsch viadi

Sapcha Dieu, sch'eu tuorn a chasa.

Dosta'l Segner da cuntradi

Sül viadi ch'eu farà.

La tradiziun da nun as stabilir mai definitivamaing our d'patria, eir scha'ls affars van bain ed ans portan ricchezas, s'ha mantgnüda attravers ils seculs infin hoz. Ma la relaziun tanter la gliעד da chasa e quels turnats dad oura via eira

üna vouta in blers lous bler plü intima e sincera, plü stretta co hoz in di. Noss vegls s'interessavan eir a l'ester vi da la lavur sül fuond e dal bainesser dals relaschats. Els tagnaivan ferm vi da lur char rumantsch ed il mussaivan a lur infants, anzi suvent faivan els il sacrifici da 'ls trametter a scoula in patria per ch'els nun perdessan il schlass contact cun lur pajais natal. Co ch'els as sentivan eir in luntanas cuntradas fermamaing rantats vi da nos sulam demuossan alch sentenzas dattas a Schlarina dal dret dal lö e publicadas aint illas Annalas No. XIX da noss paschiunà perscrutatur dal vegl dret grischun rumantsch, Sar Dr. Robert Gianzun, vegl cussglier guvernativ. Ün Peider Manella e Tumasch S., tuots duos da Schlarigna, han l'an 1777 differenzas tanter pêr pervia d'üna buttia chi as chatta a St. Jean d'Angely, provinzia da Saintonge in Frantscha, ad üna distanza dimena da blers dis da viadi, sco chi's viagiaiva quella vouta. Cun tuot quai nun as volvan els, sco chi füss hoz infallibelmaing il cas, ad ün tribunal frances, ma preschaintan il plant in tuotta fuorma al dret dal lö da lur prüvada vschnauncha da Schlarigna, e quaist güdisch surpiglia la causa ed approva las raschuns dal Sig. Manella. Simils cas as podess citar amo divers oters.

Eir scha tuot eira fermamaing reglementà tras noss vegls trastüts e cha'l cumün bainesser gniva plü stimà co l'interess spezial dal singul vaschin, schi nun aise imperò da craier cha noss antenats füssan stats suottaposts a tschertas malsanas correntas naziunalisticas, chi excludan tuotta critica e nu vezzan oter co l'aigna gloria. Il paur suveran grischun savaiva che ch'el vulava. Il prudaint communissem descrit infin quà eira accumpagnà d'ün schlass individualissem, da sana reflexiun e sen critic pronunzià. Tuot gniva miss a la prouva. Ils trastüts gnivan reviss fich suvent e minchün chattaiva la maniera d'as far valair cur cha seis drets eiran bain fundats. Scha 'ls dignitaris da las drettüras gnivan — seguind il spiert da l'epoca — onurats da grandas titulaturas, schi nun eira quai il cas pro 'ls manaders e funcziunaris dals cumüns. Els gnivan resguardats sco serviturs dal pövel chi nun eiran quà per as far admirar, ma per far lur simpel dovoir. Quant pac cha'l paur as laschaiva imponer dad els e quant ferm chi

eira seis sentimaint da libertà ed independenza persunala muossan tscherts üsits e custüms mantgnüts amo fin hoz in Engiadina Bassa pro'l „di da cuvids“, q. v. d. la festa da las elecziuns comünalas. Chi nun cognuoscha il clam „jo culs vegls!“ chi resunaiva ad ota vusch, cur cha'l nouv capo gniva installà e cha ün puobet sü som al ot hom naiv in mez la piazza daiva ün paiver al cheu da quaist hom naiv — chi rappreschentaiva il vegl capo —, tant ch'el svolaiva gio magari fin aint il bügl; e chi nun cognuoscha la tampesta da buorras cullas qualas vegnan perseguitats ils cuvihs a Ramuosch da chasa lur fin in piazza. Quaistas sun provas cleras dal manzunà s-chet individualissem e dal sentimaint d'independenza da nossa glied.

Ils duos apparaints cuntrasts da persunalità pronunziada d'üna vart e ferma solidarietà da l'otra caracterizeschan la vita politica e quotidiana in nos vegl cumün grischun. Amo avant na bleras generaziuns faiva il paur pro nus sü sves sia chasa davo seis ajen cheu sainza tgnair quint da plombin e livell, mettand sias fanestras ingio chi al paraiva e plaschaiva. Ed istess eiran quellas chasas l'üna bod precisa sco l'otra. In plü al gnivan in agüd pro quaista fabrica tuots quels chi savaivan e pudaivan. Minchün chi avaiva üna manadüra manava ün pêr charrettas d'sablun o ün pa d'laina o crappa o chaltschina.

Quaist as güdar l'ün l'oter o far chammi, sco chi gniva dit, eira üna vouta plü frequent co hoz in di. El as prati-chaiva pro la granda part da las lavuors, impustüt pro l'arar, il scuder, il sgramblar, l'altschiva granda, il moller e simlas chosas chi dumandaivan blera bratscha o s-cherpa o plüs manadüras.

Na dinrar chattaivan noss babsegners pro simlas occasiuns la via dad unir l'ütil cul agreabel, sco p. ex. pro 'ls plaz da filar, las bacharias, la scherpcha. Eu n'ha descrit utro divers da quaists bellischems üsits. Ch'Els am permettän, per finir, d'Als trar adimaint ün tal dals plü tipics. Amo avant na bler ans cur cha la laina da büs-cha eira statta manada davant chasa antivaiva da las voutas in Surselva cha'l padrun „cau casa“ invidaiva üna bella saira d'unviern, da clera glüna,

üna cumpagnia da giuvans per gnir a resgiar sü tala. Els gnivan in var 8 o 10 cun lur resgias lungas da duos mans, ed in quatter e quatter ot eira la greiva lavur finida ed ils lains lungs transmüdats in tanta bella tagliola cuorta. Els giuvans nun dumandaivan inguotta per quaist zich gimnastica. Per els eira paja plü co avuonda da baiver, davo dat brav da la bratscha, ün magöl vin e da mangiar ün bun bacun in cumpagnia cul padrun e dad ozar ün pa la chamma e far ün pêr traiers e hoppers e valzers ed allemandas cullas figlias da chasa e lur cumpagnas.

* * *

Uossa, chars udituors, uossa sun passats ils temps dals trajers, hoppers, ed allemandas, ils temps dals güvels d'algrezcha e bravs sfrachs culs peis sül tschel suot dal sulêr ingio chi's sotaiva tuots in plaina armonia. Uossa maina minchün sia dama cun scienza ed eleganza inavant ed invo, masürand e dombrand güst precis ils pass, na ün da plü, e na ün da main, in solen silenzi, mincha pêr be dapersai, sco sch'el füss sulet al muond.

Nossas bellas allemandas sun idas la stessa via inchaminada da tantas prüvadas e degnas tradiziuns cha nus plü vegls avain amo frais-chas in memoria.

Id ais bain vaira cha 'ls vegls avaivan eir amo otras üsanças co be quellas dechantadas fin quà, üsanças tuot oter co nöblas e dalettaivlas, a las qualas nus pudain renunziar da bun cour. Nus nun vulain clamar inavo temps chi per granda furtüna sun superats. Ma nun invlidain cha cun la turtura, cun la fuorcha, las painas crudelas e sanguinarias, il striöm e las paschiuns malsanas, nun invlidain cha cun ellas sun idas a perder eir bleras chosas da las plü preziasas, nadas our da nossa speziala cultura grischuna. Cun la zizania dal temp vegl ais statta stratt'oura e zerclada eir blera da la plü bella fria da noss êrs. Impe da sdrüer be il cuv marsch aint il vaschè d'aviöls, eschan nus sün buna via da sdrüer il cuv intêr cun terna e chamanna e d'ans privar uschea dal meil fin e savurus, tschütschà our da nossas fluors da muntagna, per ans cuntentar da meil artificial fat our dal zücher da ronas.

Surtuot la seguonda metà dal secul passà ed il principi dal zoavel cun lur industrialisaziun exclusiva e l'exageraziun dal individualissem, chi ans manet la trista guerra fratricida cha nus tuots avain amo davant ögls, ha fat eir pro nus ouvra perniziusa. I gnit dat dals mans e dals peis per sragischar fin al fuond quel robust aschèr plantà avant tschientanèrs dal liber peur suveran. Per furtüna sias ragischs avaiavan tschüf uschè chavol in quaist schlass e dür terratsch grischnun cha 'ls pizzamorts da nossa storia nun füttan buns da las strar oura dal tuot. Amo sta el dret sü nos vegl aschèr, — ma el douvra tuot la chüra da quels chi manajan bain cun el.

Chars frars rumantschs e sours rumantschas, acceptain cun viva recognoschentscha ils bels progress fats da nossa generaziun e da quellas chi la precedettan, giodain da bun cour ils buns früts madürats dal vigil spiert uman, da la tecnica chi prodüet müravaglias, guardain cun ögl serain sur nossa pizza oura vers il vast muond chi ans circonda, stendschain ils avdants da l'univers in fraterna amuraivlezza. Ma nun invlidain ils prezius duns cha nus avain jertà da noss vegls. Nun invlidai, spezialmaing vus giuvans, vus futurs manaders da nos pövel, cha dad els e da lur fermas instituziuns nus avain fich bler dad imprendder. Legiai lur ouvras, lur ordinamaints e trastüts. Nun abandunai quai chi 'ns tegna schlassa maing rantats vi da l'aigna terra ed ans dà forza per resister a grands privels morals e materials. Tgnai clos, giuvans e vegls, vi da nossas bellas tradiziuns, vi da noss'antica, dutscha favella, vi da quel „pled chi uondra la buocha“, vi da la „chara lingua da la mamma“.
